

AGNIESZKA SUPLICKA
ORCID: 0000-0002-7107-0327
Uniwersytet w Białymstoku

(DOI: 10.17460/PHO_2025.3_4.03)

ZASOBY ARCHIWÓW WSCHODNICH JAKO ŹRÓDŁO DO BADAŃ NAD AKTYWNOŚCIĄ ZAWODOWĄ Kobiet w SZKOLNICTWIE WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO W II RZECZYPOSPOLITEJ

WSTĘP

Celem artykułu jest próba ukazania aktywności zawodowej kobiet zatrudnionych w okresie II Rzeczypospolitej w szkolnictwie województwa białostockiego, na podstawie źródeł historycznych zgromadzonych w zespołach archiwalnych znajdujących się obecnie poza wschodnimi granicami Polski. W niniejszym opracowaniu pojęcie „aktywności zawodowej” odnosi się do udziału kobiet w realizacji zadań wynikających z wykonywania zawodu nauczycielskiego, obejmującego zarówno działalność dydaktyczną, jak i pełnienie funkcji kierowniczych oraz organizowanie i prowadzenie placówek oświatowych. Natomiast mianem „archiwów wschodnich” określane są w artykule instytucje archiwalne położone na wschodnich obszarach dawnej Rzeczypospolitej, obecnie znajdujące się na terytorium Litwy i Białorusi. Autorka nie ogranicza się jedynie do analizy „zasobów archiwów wschodnich”, lecz równocześnie przedstawia wnioski płynące z częściowej analizy zgromadzonych materiałów.

Dokumenty przechowywane w prezentowanych archiwach do lat 90. XX w. były w większości niedostępne. Obecnie materiały te, choć są osiągalne dla badaczy polskich, z ograniczonym dostępem do archiwów białoruskich spowodowanym wybuchem wojny w Ukrainie, pozostają w znacznej części niewyzyskane. Pozostałe w archiwach poza granicami naszego kraju dokumenty po polskich władzach, instytucjach i organizacjach z okresu 1918–1939 stanowią znaczące źródło do badań nad dziejami nie tylko Kresów Północno-Wschodnich w dwudziestoleciu międzywojennym, nie tylko w kontekście dziejów państwa polskiego, tworzenia się i funkcjonowania wielonarodowej społeczności tych obszarów, ale także pod

kątem złożonej działalności oświatowej. Źródła archiwalne obejmują między innymi materiały źródłowe dotyczące zorganizowanych form nauczania, kształcenia nieformalnego, wychowania i opieki, doskonalenia i pracy zawodowej nauczycieli.

Tematyka związana z rekonstrukcją codziennego życia ówczesnych nauczycieli, statusu społecznego i zawodowego tej grupy zawodowej, ich kształcenia, przebiegu zatrudnienia i kariery jest tu szczególnie interesująca. Zwłaszcza analiza losów kobiet podejmujących pracę w zawodzie nauczycielskim stanowi wartościowy poznawczo obszar. Chociaż literatura przedmiotu poświęcona nauczycielom (w tym kobietom i mężczyznom) w okresie II Rzeczypospolitej jest stosunkowo obszerna (pisali na ten temat między innymi: Ryszarda Cierzniewska, Jerzy Doroszewski, Joanna Falkowska, Marian Falski, Piotr Gołdyn, Krzysztof Jakubiak, Tadeusz Jałmużna, Edmund Juško, Jolanta Kamińska-Kwak, Grażyna Kempa, Jan Kulpa, Anna Królikowska, Stanisław Mauersberg, Stanisław Michalski, Zdzisław Stankiewicz, Władysława Szulakiewicz, Stefania Walasek), to jednak problematyka dotycząca nauczycielek wciąż pozostaje marginalizowana. W dotychczasowych opracowaniach kobiety wykonujące zawód nauczycielski najczęściej przedstawiane są w sposób zbiorczy, w kontekście całego środowiska nauczycielskiego, bez pogłębionej analizy ich specyficznej pozycji zawodowej i społecznej. W większości publikacji kobiety wykonujące zawód nauczycielski ujmowane są w ramach ogólnej charakterystyki środowiska szkolnego, co prowadzi do zatarcia ich indywidualnego wkładu w rozwój oświaty i wychowania w tym okresie.

Wciąż brakuje też odrębnych studiów poświęconych nauczycielom zatrudnionym w województwie białostockim w okresie międzywojennym. Pomimo iż dzieje oświaty na Białostocczyźnie od wielu lat stanowią przedmiot zainteresowania badaczy regionalnych, czego dowodem są opracowania i publikacje (między innymi: Jemielity, 1991a, 1991b, 1994, 1997; Kryńska, 2004, 2018; Suplika, 2014, 2015, 2017, 2019, 2022; Szarkowska, 2004, 2006a, 2006b; Tomczonek, 1996, 1997, 1998, 2003; Wincenciak, 2012.), to nadal udział kobiet w sferze edukacji pozostaje niewystarczająco zbadany.

Artykuł prezentuje częściowe wyniki badań przeprowadzonych na podstawie analizy zasobów Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego w Wilnie, Państwowego Archiwum Obwodu Brzeskiego w Brześciu oraz Państwowego Archiwum Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie, obejmującej działalność szkół prywatnych funkcjonujących w okresie międzywojennym na terenie województwa białostockiego. Należy jednak zaznaczyć, iż kwestie omówione w publikacji są wyłącznie przyczynkiem do dalszych poszukiwań badawczych i nie stanowią pełnego omówienia tematu.

ANALIZA ZASOBÓW ARCHIWALNYCH

Podstawowe źródła do omawianej tematyki to głównie akta dokumentacji szkolnej i Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Działania wojenne doprowadziły do znacznego zniszczenia i rozproszenia

omawianych zasobów archiwalnych. Obecnie jedynie w kilku archiwach w kraju można odnaleźć zachowane fragmenty tej spuścizny. Znajdują się one w zbiorach Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w Archiwum Państwowym w Białymstoku i w Archiwum Państwowym w Suwałkach.

W zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku zachowały się niewielkie fragmenty akt wytworzonych przez instytucje i placówki oświatowe z okresu międzywojennego – akta Kuratorium Okręgu Szkolnego Białostockiego z lat 1923–1926. Brak jest w ogóle akt inspektoratów szkolnych ze wszystkich powiatów i niemal w ogóle nie zachowały się akta szkół. Są to duplikaty świadectw szkolnych oraz protokołów egzaminów dojrzałości z różnych szkół województwa białostockiego z lat 1921–1939. W zbiorach znalazły się okólniki ministerstwa oraz varia. W zasobie fragmentarycznie zachowanego zespołu akt Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, przechowywanego w Archiwum Akt Nowych (AAN), problematyka dotycząca województwa pojawia się wyłącznie w jednostkach archiwalnych zbiorczych (Majecki, 1981, s. 176).

W zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku Oddział w Łomży występują szczątkowo zachowane akta Szkoły Podstawowej nr 4 w Łomży z lat 1924–1938 oraz Państwowego Gimnazjum im. T. Kościuszki w Łomży z lat 1928–1939. W sumie akta te nie mają większego znaczenia dla badań naukowych. Większe znaczenie mają akta przechowywane w Archiwum Państwowym w Suwałkach. Zachował się tam fragmentarycznie zespół akt Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego w Suwałkach z lat 1921–1933. W aktach szkoły występują: zarządzenia i okólniki władz zwierzchnich, sprawy administracyjne i gospodarcze, protokoły posiedzeń rady pedagogicznej, protokoły hospitacji, protokoły i świadectwa egzaminów dojrzałości, księga stypendystów, katalogi klasyfikacyjne oraz dzienniki lekcyjne (Majecki, 1981, s. 183).

Istotne znaczenie dla badacza dziejów oświaty mają w tym przypadku akta kuratorium okręgu szkolnego. Należy ich szukać w Wilnie i Brześciu, ponieważ obszar województwa białostockiego należał kolejno do czterech różnych okręgów szkolnych: białostockiego, warszawskiego, brzeskiego i wileńskiego. W latach 1922–1927 należał do kuratorium okręgu szkolnego w Białymstoku, w latach 1927–1932 do kuratorium okręgu szkolnego Warszawskiego, natomiast w latach 1932–1939 do kuratorium okręgu szkolnego w Brześciu i kuratorium okręgu szkolnego w Wilnie. Stąd też większość dokumentów znajduje się w archiwach poza granicami kraju, głównie w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas) i w Państwowym Archiwum Obwodu Brzeskiego w Brześciu nad Bugiem (Gosudarstvennyj Arhiv Brestskoj Oblasti). Nieliczne źródła można również uzyskać w Państwowym Archiwum Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie (Gosudarstwiennyj Archiw Grodniejskoj Oblasti).

W stolicy województwa miało swoją siedzibę kuratorium okręgu szkolnego białostockiego, który został utworzony na mocy rozporządzenia z dnia 3 maja 1922 roku *O utworzeniu okręgu szkolnego białostockiego*. Istniało

ono zaledwie pięć lat, kiedy to okręg szkolny białostocki został zlikwidowany rozporządzeniem MWRiOP *O zniesieniu okręgu szkolnego białostockiego* z dnia 24 sierpnia 1927 roku i włączony do okręgu szkolnego warszawskiego (Dz. U. MWRiOP, 1927, nr 12, poz. 190). Po kolejnym podziale państwa na okręgi szkolne, dokonany w 1932 roku, szkoły białostockie znalazły się w zasięgu działania okręgu szkolnego brzeskiego z siedzibą w Brześciu. Natomiast cztery powiaty: augustowski, suwalski, wołkowyski i grodzieński zostały włączone do okręgu szkolnego wileńskiego i podlegały kuratorium okręgu szkolnego wileńskiego (Dz. U. 1927, Nr 20, poz. 155–157; Dz. U. 1932, nr 63, poz. 589; Dz. U. 1932, nr 6, poz. 68). To właśnie do dziejów oświaty na terenie tych czterech powiatów przedwojennego województwa białostockiego zachował się niemal komplet źródeł.

Dokumenty wytworzone przez kuratoria w Brześciu i w Wilnie, akta Inspektoratów Szkolnych, dokumentacja wytworzona przez poszczególne typy szkół i placówki oświatowe czy też akta MWRiOP są zgromadzone w Państwowym Archiwum Obwodu Brzeskiego, Państwowym Archiwum Obwodu Grodzieńskiego oraz w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie. Dla polskiego badacza zajmującego się okresem międzywojennym jest ona bardzo cenna. Informacji na temat nauczycielek należy zatem poszukiwać w archiwaliach dotyczących szkolnictwa i oświaty.

W Państwowym Archiwum Obwodu Brzeskiego umieszczone one zostały w dwóch zespołach: 59 i 310. Zespół archiwalny (fond) numer 59 pod nazwą *Kuratorium Okręgu Szkolnego Brzeskiego* liczy 19 680 j.a. (jednostek archiwalnych) i obejmuje lata 1921–1939. Inwentarz zespołu, sporządzony w języku rosyjskim, obejmuje dziewięć tomów (opisów). Udogodnieniem dla badacza są te czki z napisami oryginalnymi w języku polskim. Opisy noszą następujące nazwy: 1. Wydział Ogólny i Finansowy; 2. Wydział szkolnictwa powszechnego i średniego 1924–1939; 3. Wydział Szkół Zawodowych; 4. Biuro personalne; 5, 6, 9 Akta personalne nauczycieli i pracowników oświaty; 7. Spisy nauczycieli i pracowników oświaty; 8. Materiały uzupełniające z różnych wydziałów (Smolarczyk, 2003, s. 173).

Analiza przeprowadzonych kwerend archiwalnych pozwoliła ustalić, iż zespół archiwalny obejmuje materiały o istotnej wartości poznawczej dla badań nad aktywnością zawodową kobiet. Zgromadzone materiały zawierają informacje dotyczące wynagrodzeń nauczycielek, źródeł związanych z kształceniem przyszłych nauczycielek w seminariach nauczycielskich, a także danych dotyczących dokształcania kadry żeńskiej w ramach kursów nauczycielskich (3). Zasoby ujęte w opisach 4–6 obejmują materiały dotyczące kadry nauczycielskiej. Ponadto zamieszczono tu dokumenty dotyczące spisów, liczby nauczycieli w poszczególnych szkołach, wykazy nauczycieli uzupełniających kwalifikacje i wykazy izb lekcyjnych nauczycieli. Pośród występujących tam materiałów możemy znaleźć także akta osobowe nauczycieli (7). Znajdują się w nich również dokumenty takie jak: odpisy dyplomów, opisy świadectw dojrzałości, odpisy metryk

urodzenia i ślubu, świadectwa moralności, mianowania, protokoły przyrzeczenia służbowego, świadectwa lekarskie czy życiorysy.

Istotnym źródłem informacji na temat działalności nauczycielek są sprawozdania powizytacyjne szkół sporządzane przez inspektorów szkolnych, dokumenty dotyczące ich pracy dydaktycznej oraz efektów nauczania (między innymi: protokoły z konferencji nauczycielskich i posiedzeń rad pedagogicznych oraz plany konferencji rejonowych). Jest to szczególnie wartościowy zespół, ponieważ może być przydatny podczas badań genealogicznych i opracowań biografii nauczycielek.

W zasobie archiwum znajduje się również zespół noszący tytuł *Akta inspektoratów szkolnych okręgu Brzeskiego*, zespół (fond) numer 310, który liczy 1069 j.a. obejmujących lata 1919–1939. Inwentarz został zawarty z 4 tomach (opisach). Są to akta zachowane szczątkowo, w większości dotyczące drugorzędnych spraw. Wśród dostępnych materiałów archiwalnych szczególnie cenne są te źródła, które umożliwiają rekonstrukcję danych dotyczących aktywności zawodowej nauczycielek. Należą do nich spisy szkół z poszczególnych powiatów oraz spisy nauczycieli. W zespole tym, w opisie numer 1, zatytułowanym *Dokumenty osobowe (teczki) pracujących nauczycieli Okręgu szkolnego brzeskiego*, znajdują się między innymi akta następujących inspektoratów szkolnych: białostockiego z lat 1919–1939, wysokomazowieckiego z lat 1925–1938, łomżyńskiego z lat 1925–1939, ostrowsko mazowieckiego z lat 1925–1931, ostrołęckiego z lat 1932–1935, sokólskiego z lat 1923–1925 i szczucińskiego z lat 1921–1939.

Informacji na temat nauczycielek możemy ponadto poszukiwać w Archiwum Państwowym Obwodu Grodzieńskiego. Szczególnie wartościowe są zespoły (fondy) numer 217 i 219, które dotyczą placówek kształcenia nauczycieli. W tym pierwszym, noszącym tytuł *Państwowe Seminarium Nauczycielskie w Wołkowysku*, znajdują się między innymi protokoły posiedzeń rad pedagogicznych 1921–1937, wykazy wykładowców 1930–1932, sprawozdania wykładowców 1924–1932 oraz akta osobowe nauczycieli 1926–1937. Jest to wartościowe źródło, ponieważ w aktach znajdują się wykazy obsady personalnej, do której należały także kobiety.

W zespole (fondzie) numer 219 znajdziemy natomiast informacje na temat Prywatnego Seminarium Nauczycielskiego w Grodnie, między innymi na temat wyposażenia, warunków lokalowych i wyposażenia zatrudnianych nauczycieli. Danych dotyczących kobiet można poszukiwać również w protokołach egzaminów końcowych, w księgach protokołów z rad wychowawców i rad pedagogicznych, w sprawozdaniach wychowawców z działalności wychowawczej (Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego, f. 219, op.1, nr 5, 19, 20, 31, 39).

Cennym materiałem źródłowym odnoszącym się do aktywności zawodowej nauczycielek na terenie powiatów augustowskiego, suwalskiego, wołkowyskiego i grodzieńskiego międzywojennego województwa białostockiego są dokumenty archiwalne zdeponowane w archiwum w Wilnie. Przechowywane są one w zespole numer 172, noszącym tytuł *Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego*.

Zgromadzone w tym zespole akta, oprócz całokształtu dziejów szkolnictwa i oświaty na tym terenie, poczynając od szkolnictwa powszechnego, poprzez szkolnictwo zawodowe, szkolnictwo średnie ogólnokształcące, oświatę pozaszkolną, aż po finanse szkolnictwa i oświaty, zawierają również informacje na temat nauczycieli i dyrektorów. Szczególnie cenne wydają się zachowane akta własne wytworzone przez poszczególne szkoły. Pozyskanie informacji dotyczących kobiet zatrudnionych w szkołach wymaga starannej selekcji oraz pogłębionej analizy obszernego i zróżnicowanego materiału archiwalnego.

Znajdziemy je między innymi w aktach i sprawozdaniach z działalności szkół, wykazach szkół i zakładów kształcenia nauczycieli, wykazach nauczycieli etatowych, aktach personalnych nauczycieli, wykazach kierowników szkół, przydziałach czynności nauczycielom, listach płac czy sprawozdaniach i protokołach z wizytacji.

Wśród zachowanych materiałów archiwalnych na uwagę zasługują dokumenty zdeponowane w zespole numer 1039, w którym znajdujemy źródła odnoszące się do szkół zawodowych w Suwałkach: Szkoły Handlowej, Szkoły Zawodowej Żeńskiej Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet i Publicznej Szkoły Doksztalającej Zawodowej.

WYNIKI BADAŃ

Analiza zgromadzonych materiałów archiwalnych potwierdza, że w szkołach prywatnych, obok mężczyzn, zatrudniano również kobiety. Obejmowały one nie tylko stanowiska nauczycielskie, lecz coraz częściej powierzano im funkcje dyrektorek bądź kierowniczek szkół, co wskazuje na ich znaczącą rolę w zarządzaniu placówkami edukacyjnymi. Co więcej, kobiety pełniły istotną rolę jako inicjatorki zakładania szkół, zarówno finansując je z własnych środków, jak i uczestnicząc we współfinansowaniu ich tworzenia, co podkreśla ich aktywny udział w rozwoju lokalnej infrastruktury edukacyjnej. Ponadto, większość z nich angażowała się aktywnie w działalność dydaktyczno-wychowawczą, co potwierdzają zapisy w protokołach z rad pedagogicznych i wizytacji szkół.

Ustalenie nazwisk wszystkich nauczycielek zatrudnionych w województwie białostockim w okresie międzywojennym na tym etapie badań jest niemożliwe. Dodatkowe trudności w identyfikacji wynikają z faktu, że część dokumentów archiwalnych odnotowuje jedynie inicjały imion lub same nazwiska, co może prowadzić do niejednoznaczności przy określaniu konkretnych osób (np. A. Furman, Sobak).

Na szczególne podkreślenie zasługuje udział kobiet pełniących funkcje kierownicze – dyrektorek i kierowniczek szkół. W toku przeprowadzonych badań udało się odszukać nazwiska nauczycielek zatrudnionych na różnych poziomach organizacyjnych systemu szkolnictwa. W przypadku szkół powszechnych w tej grupie znalazły między innymi: Fejga Bermanówna – kierowniczka Prywatnej Religijnej Szkoły Powszechnej Tarbut w Grajewie, która pracowała w niej w latach

1935–1938; Rachela Goldensztejn – kierowniczka Prywatnej Szkoły Powszechnej Jabne w Wołkowysku, zatrudniona w roku szkolnym 1931/32; Maria Gutmanowa, która od 1927 roku przez trzy kolejne lata była kierowniczką Prywatnej Hebrajskiej Szkoły Powszechnej Tachkemony w Jasionówce; Roza Kopferberg – kierowniczka Prywatnej Koedukacyjnej Szkoły Rosy Szejman w Białymstoku, zatrudniona w latach 1934–1936; Netta Weinberg – kierowniczka Prywatnej Szkoły Powszechnej Tarbut w Gródku, która pełniła tę funkcję w latach 1933–1936, a przez kolejny rok szkolny w Prywatnej Szkole Powszechnej w Supraślu (PAOB, f. 59, op. 4, dz. 1416, k. 1, 6, 8, 11; f. 59, op. 4, dz. 789, k. 24; f. 59, op. 4, dz. 1418, k. 32–45; f. 59, op. 4, dz. 1550, k. 8–9; f. 59, op. 4, dz. 405, k. 15).

Objęcie stanowiska kierowniczego nie wiązało się z zapewnieniem trwałości zatrudnienia, co potwierdzają zmiany kadrowe odnotowane w dokumentacji archiwalnej. Jako przykład podam szkołę powszechną Tora Wodaas w Białymstoku, w której w ciągu sześciu lat dokonano trzykrotnej zmiany na stanowisku dyrektora. W roku szkolnym 1932/1933 kierowniczką była M.P. Polesówna, przez trzy kolejne lata Ester Matecka, natomiast w roku szkolnym 1937/1938 Adela Kaczka-Goldenbachowa. Kolejny przykład to szkoła Degal Izrael w Białymstoku, która w latach 1934–1936 kierowana była przez Doborę Fajlenbogen, a następnie przez Sarę Lewinównę (PAOB, f. 59, op. 4, dz. 789, k. 25; f. 59, op. 4, dz. 433, k. 6, 11, 14; f. 59 op. 4, dz. 1539, k. 10; f. 59, op. 4, dz. 1428 k. 1).

Bardzo często dokonywano zmian kierownika w szkole Tarbut w Gródku. W roku szkolnym 1927/1928 funkcję tę pełniła Hepner Kłowatysówna, przez dwa kolejne lata Tambman (z nazwiska nie wynika, czy była to kobieta, tak jak w dwu kolejnych przypadkach), w roku szkolnym 1930/1931 Goldsztejn, trzy kolejne lata Tanchelewicz, w roku szkolnym 1933/1934 Netta Wejnberg, rok później Różia Szpiro, w roku szkolnym 1935/1936 i 1936/1937 Sara Świeczkowska oraz w roku szkolnym 1937/1938 Sonia Szejnerman. W sumie w ciągu dziesięciu lat pracowało tu aż ośmiu kierowników.

Na podstawie przeprowadzonych analiz źródeł dotyczących nauczycielek zatrudnionych w prywatnych gimnazjach województwa białostockiego można stwierdzić, że funkcję dyrektora najczęściej powierzano osobie dopiero rozpoczynającej pracę w danej placówce. Znacznie częściej stanowisko dyrektorskie w szkołach średnich obejmowali jednak mężczyźni. Zjawisko to odnotowano w niemal 90% analizowanych placówek (Suplicka, 2015).

Warto podkreślić znaczenie ukazania sylwetek kobiet pełniących funkcje dyrektorek szkół gimnazjalnych. W pierwszym roku działalności Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego Towarzystwa Szkoły Średniej w Ostrołęce (1921) stanowisko dyrektorki objęła Maria Korzeniowska, pełniąc tę funkcję przez trzy kolejne lata. Po jej odejściu, aż do zamknięcia placówki w 1932 roku, dyrektorką była Łucja Czechowska. Wśród prywatnych gimnazjów można również wskazać placówki, w których funkcję dyrektorki pełniły ich właścicielki. Do takich szkół należało Prywatne Gimnazjum Koedukacyjne Padwiny w Białymstoku, w pierwszym roku działalności (1922) prowadzone przez Marię Friedman Padwę,

jedną ze współwłaścicielek gimnazjum. Później stanowisko dyrektorki objęła Sara Kalecka, choć nie jest dokładnie ustalone, od którego roku. Z zachowanych dokumentów archiwalnych wynika, że w latach 1928–1929 Maria Padwa łączyła funkcje właścicielki i dyrektorki. Jednocześnie kierowała inną prywatną szkołą w Białymstoku — Prywatnym Gimnazjum Zarządu Głównego Zjednoczenia Szkół Żydowskich. Podobnie Gimnazjum Żeńskie Chwolesowej w Białymstoku było od 1921 roku kierowane przez właścicielkę Złotą Biskowicz-Chwoles, a następnie przez Annę Chwolesową. Kolejnym przykładem jest Gimnazjum Niższe Bronisławy Woźnickiej w Białymstoku, również prowadzone przez właścicielkę szkoły (PAOB, f. 59, op. 4, dz. 1484, k. 3; f. 59, op. 4, dz. 1527, k. 15–23; f. 59, op. 4, dz. 1528, k. 7–9).

W wyniku przeprowadzonych badań ustalono personalia kobiet pełniących funkcje dyrektorek i kierowniczek prywatnych szkół zawodowych na terenie województwa białostockiego. Źródła archiwalne wskazują, że kobiety zajmowały stanowiska kierownicze w około jednej czwartej analizowanych placówek. Odnotowano także przypadki, w których funkcję kierowniczką pełniła właścicielka szkoły. Przykładem jest Szkoła Handlowa Markusa w Grodnie, w której od 1925 roku stanowisko dyrektorki zajmowała Rachela Lubicz. Podobną sytuację odnotowano w Prywatnej Ludowej Szkole Rolniczej w Krzyżewie, kierowanej w 1937 roku przez właścicielkę Stefanię Karpowiczównę. W Żeńskiej Szkole Zawodowej w Ostrowi Mazowieckiej funkcję dyrektorki w 1932 roku pełniła Stanisława Milewska, natomiast w latach 1931–1932 Żeńską Szkołą Zawodową Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet w Łomży kierowała Cecylia Zagórska. Z kolei w Żeńskiej Szkole Rękodzielniczej PMS w Ostrołęce funkcję dyrektorki w latach 1935–1936 sprawowała Eugenia Wierzchowska. Od 1936 roku Wierzchowska podjęła pracę jako nauczycielka w Prywatnej Szkole Zawodowej Żeńskiej Krawiecko-Bielżniarskiej w Bielsku Podlaskim, której kierowniczką była wówczas Zofia Rielsztejn. W tym samym roku szkolnym (1935/1936) w Bielsku Podlaskim inną szkołą zawodową kierowała Zofia Mileniewska. (PAOB, f. 59, op. 4, dz. 1099, k. 6, 10, 13; f. 59, op. 4, dz. 1099, k. 10; f. 59, op. 1, dz. 358, k. 88, 89).

Warto również zwrócić uwagę na kobiety pracujące w przedszkolach, w tym te, które własnym kosztem zakładały placówki wychowania przedszkolnego. Do takich inicjatorek należały m.in. D. Wołobrzyńska (ul. Nowy Świat 6), Józefa Głuszkowska (ul. Kilińskiego 13), S. Pomeranc (ul. Piłsudskiego 50) oraz T. Głaszejówna (ul. Nowy Świat 28). Przykład przedszkola założonego z myślą o dzieciach żydowskich stanowi prywatna placówka z hebrajskim językiem nauczania Sary Dobkin-Arkin w Białymstoku. Przedszkole mieściło się przy ulicy Rynek Kościuszko 3 na drugim piętrze budynku (PAOB, f. 59, op. 2, dz. 823, k. 2, 6, 8, 31, 32). Kolejnym prywatnym przedszkolem z polskim językiem nauczania, dla dzieci obojga płci, była placówka Baszy Berkowiczówny (Benkowiczówny) zlokalizowana przy ulicy Sienkiewicza 4 (PAOB, f. 59, op. 2, dz. 806, k. 19, 33, 30).

W gronie 40 nauczycieli pracujących w Prywatnym Hebrajskim Seminarium Nauczycielskim w Grodnie co czwartym zatrudnionym nauczycielem była kobieta.

Wśród nich pracowały: Bajdzińska Ludmiła (lata pracy 1927–1929), Beryk Sara (1931–1933), Borgman Chana (1929–1931), Brenner-Diker Sydonja (1927), Drwałówna (1934–1935), Lipszycówna (1928), Miłoszeńska (1933), Rogowska Janina (1931–1933), Słucznanowska (1927), Zimand Maria (1929–1933) (PAOG, f. 219, op. 1, dz. 29, k.2, 5; f. 219, op. 1, dz. 31, k. 57; f. 219, op. 1, dz. 1, k. 10).

Analiza struktury zatrudnienia w szkołach zawodowych wskazuje, iż dominowali w nich mężczyźni. Przykładowo, w Szkole Handlowej im. M. Kopernika w Białymstoku w roku szkolnym 1925/1926 zatrudnionych było 16 nauczycieli, w tym 5 kobiet. W kolejnym roku szkolnym spośród 14 pracowników pedagogicznych kobiet było 4, natomiast rok później zaledwie 3 w grupie 12 nauczycieli. Podobną strukturę zatrudnienia odnotowano w Szkole Mechanicznej w Ostrołęce, która w roku szkolnym 1937/1938 zatrudniała 6 mężczyzn i 4 kobiety.

Nieco odmienna sytuacja występowała w szkołach zawodowych o profilu żeńskim, w których ze względu na charakter kształcenia przeważały nauczycielki. W Szkole Rzemieślniczej Żeńskiej Towarzystwa Szerzenia Pracy Zawodowej i Rolnej Wśród Żydów w Białymstoku w roku szkolnym 1937/1938 spośród 11 zatrudnionych nauczycieli było 9 kobiet, natomiast w kolejnym roku szkolnym, przy ogólnej liczbie 7 nauczycieli, pracowało 6 kobiet. Podobną strukturę wykazywała Szkoła Krawiecko-Bielizniarska Sióstr Misjonarek w Białymstoku, w której w roku szkolnym 1937/1938 na 18 nauczycieli przypadał jeden mężczyzna; w kolejnym roku szkolnym w szkole tej zatrudniano już wyłącznie kobiety. W Żeńskiej Szkole Krawiecko-Bielizniarskiej w Suwałkach w roku szkolnym 1937/1938, a także w roku następnym, wśród 11 zatrudnionych nauczycieli było dwóch mężczyzn. (Wiadomości statystyczne miasta Białegostoku za lata 1921–1928, 1929, 70, 99).

W województwie białostockim wśród nauczycieli szkół prywatnych dominowali mężczyźni (Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1927, s. 434). W 1925 roku w 22 prywatnych gimnazjach pracowało 294 nauczycieli. Mężczyźni stanowili w nich 2/3 kadry nauczycielskiej. Tylko w Gimnazjum Społecznym w Grodnie na 10 kobiet przypadało 7 mężczyzn (Jemielity, 1991, s. 70). W roku szkolnym 1928/1929 w grupie 104 zatrudnionych w Białymstoku nauczycieli kobiety stanowiły 41% (Wiadomości statystyczne miasta Białegostoku za lata 1921–1928, 1929, s. 99), a w roku szkolnym 1933/1934 już 39%, kiedy to na 240 nauczycieli pracowały 94 kobiety i 146 mężczyzn (Sprawozdanie wojewody białostockiego 1932–1933, 1933, s. 59). Mimo że w większości szkół kobiety stanowiły zdecydowaną mniejszość w stosunku do mężczyzn, istniały placówki, w których liczba nauczycielek i nauczycieli była wyrównana. Przykładem jest Szkoła Talmud Tory w Grodnie, w której zatrudniano 14 nauczycieli, wśród których liczba kobiet była równa liczbie mężczyzn (PAOB, f. 87, op. 1, dz. 25, k. 185–194).

Na podstawie przeprowadzonych badań udało się ustalić nazwiska 439 kobiet zatrudnionych w szkołach prywatnych na terenie województwa białostockiego. W latach 1918–1939 pracowało w prywatnych szkołach średnich 226 kobiet, w zawodowych 49, w powszechnych 156, a w seminariach nauczycielskich 10 kobiet. Należy jednak podkreślić, że opracowana lista pozostaje niepełna.

WNIOSKI

Jak potwierdzają powyższe efekty badań, dokumenty zgromadzone w zespołach analizowanych archiwów dzięki swemu bogactwu jakościowemu i ilościowemu stanowią niewątpliwie niezastąpione źródło do badań nad dziejami oświaty w dwudziestoleciu międzywojennym. Powyższy przegląd archiwaliów ukazuje, jak w tej interesującej poznawczo problematyce wartościowe jest ukazanie historii i roli kobiet, które zdecydowały się podjąć pracę nauczycielek. Rozwinięcie wiedzy na temat zaangażowania kobiet w działalność oświatową wymaga kontynuacji badań archiwalnych. Jednym z obszarów, który może być szczególnie interesujący, jest analiza ścieżek kariery zawodowej nauczycielek, inny to poziom ich wynagrodzeń. Możemy podejść do tych zagadnień poprzez studium przypadków, traktując je jako indywidualne historie ludzkie lub całościowo – w kontekście grupy zawodowej.

Warto przyjrzeć się tym kwestiom również z innej perspektywy. Praca nauczycielki wymagała nie tylko ogromnego zaangażowania i pasji, ale również przygotowania, wykształcenia. Kobiety musiały pokonywać bariery społeczne i stereotypy związane z tradycyjnie pojmowanymi rolami płci, aby realizować swoje marzenia zawodowe. Wiele z nich doświadczało przeciwności losu oraz zmagало się z trudnościami o charakterze ekonomicznym. Należy również podkreślić ich znaczącą rolę w kształtowaniu systemu wartości, osobowości oraz postaw dzieci i młodzieży, które stanowiły inspirację dla kolejnych pokoleń.

Z tego względu aktywność zawodowa nauczycielek w okresie II Rzeczypospolitej powinna być postrzegana nie tylko w kategoriach wykonywania obowiązków zawodowych, lecz także jako istotny wkład w rozwój edukacji, kultury i życia społecznego. Ich praca, nierzadko determinacja oraz przekraczanie barier społecznych stanowią ważny element historii oświaty, który zasługuje na dalsze, pogłębione badania.

Podsumowując, opracowanie nie tylko analizuje wyróżnione w tytule „zasoby archiwów wschodnich”, lecz także przedstawia częściowe wyniki badań przeprowadzonych na podstawie analizy tych zasobów. W szczególności uwzględniono w nim charakterystykę zgromadzonych materiałów, ich zakres tematyczny oraz wartości źródłowe, a także wskazano potencjalne kierunki dalszych badań nad aktywnością zawodową kobiet w szkolnictwie województwa białostockiego w okresie II Rzeczypospolitej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

- Państwowe Archiwum Obwodu Brzeskiego w Brześciu n. Bugiem (PAOB).
- Zespół 59: Inspektorat Brzeskiego Okręgu Szkolnego MWRiOP.
- Zespół 310: Akta inspektoratów szkolnych okręgu Brzeskiego.
- Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie (PAOG).

Zespół 87: Inspektor Szkolny powiatu grodzieńskiego MWRiOP.

Zespół 219: Prywatne Seminarium Nauczycielskie w Grodnie.

Litewskie Centralne Archiwum Państwowe (LCAP).

Zespół 172: Zespół Akt Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego.

Źródła drukowane:

Dz. U. 1927, Nr 20, poz. 155–157.

Dz. U. 1932, nr 6, poz. 68.

Dz. U. 1932, nr 63, poz. 589.

Dz. U. MWRiOP, 1927, nr 12, poz. 190.

Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej (1927), Warszawa.

Sprawozdanie wojewody białostockiego 1932–1933 (1933), Białystok.

Wiadomości statystyczne miasta Białegostoku za lata 1921–1928 (1929), Zarządu Miejskiego w Białymstoku, Białystok 19.

Opracowania:

Jemielity W. (1991a), *Szkoły powszechnie w województwie białostockim w latach 1919–1939*, Łomża: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łomżyńskiej.

Jemielity W. (1991b), *Szkoły średnie i zawodowe w województwie białostockim w latach 1919–1939*, Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.

Jemielity W. (1994), *Szkolnictwo w guberni łomżyńskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej.

Jemielity W. (1997), *Szkolnictwo w guberni suwalskiej*, Suwałki: Wydawnictwo Zbigniew Jan Filipkowski.

Kryńska E.J. (2004), *Prywatne szkoły średnie ogólnokształcące w województwie białostockim (1918–1939)*, w: E.J. Kryńska (red.), *Funkcja prywatnych szkół średnich ogólnokształcących w II Rzeczypospolitej*, Białystok: Trans Humana.

Kryńska E.J., Suplicka A., Wróblewska U. (2018), *Dzieje oświaty w regionie – województwo białostockie (1919–1939)*, Warszawa: Aspra.

Majecki H. (1981), *Materiały źródłowe do dziejów województwa białostockiego w latach 1918–1939*, „Rocznik Białostocki” nr 15.

Smolarczyk A. (2003), *Źródła do dziejów szkolnictwa zawodowego i seminariorów nauczycielskich na Polesiu w okresie międzywojennym w zasobie Archiwum Państwowego Obwodu Brzeskiego*, w: M. Kietliński (red.), *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne, stan badań*, Białystok: Prymat.

Suplicka A. (2014), *Od seminarium do uniwersytetu: kształcenie nauczycieli w Białymstoku*, w: E.J. Kryńska, M. Głoskowska-Sołdatow (red.), *Komisja Edukacji Narodowej z perspektywy XXI wieku w 240. rocznicę utworzenia*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Suplicka A. (2015), *Prywatne szkoły średnie ogólnokształcące i zawodowe w województwie białostockim w II Rzeczypospolitej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Suplicka A. (2017), *Uczniowie białostockich szkół powszechnych w II Rzeczypospolitej*, w: E.J. Kryńska, A. Suplika, U. Wróblewska (red.), *Dziecko w historii – w kręgu kultury chrześcijańskiej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Suplicka A. (2019), *Stan szkolnictwa powszechnego w województwie białostockim w II Rzeczypospolitej*, w: H. Markiewiczowi, I. Czarnecka (red.), *Sto lat polskiej oświaty: (1918–2018)*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie.

Suplicka A. (red.) (2022), *Oświata w województwie białostockim: w 100. rocznicę utworzenia Kuratorium Okręgu Szkolnego Białostockiego (1922–2022)*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku; Supraśl: Gmina Supraśl.

Szarkowska A. (2004), *Szkolnictwo w guberni grodzieńskiej i obwodzie białostockim w zaborze rosyjskim (1831–1905)*, w: E.J. Kryńska (red.), *Funkcja prywatnych szkół średnich w II Rzeczypospolitej*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Szarkowska A. (2006a), *Prywatne Hebrajskie Koedukacyjne Seminarium Nauczycielskie w Grodnie w okresie II RP jako przykład szkoły dla mniejszości narodowych*, w: S. Walasek (red.), *Wśród „swoich” i „obcych”. Rola edukacji w społeczeństwach wielokulturowych Europy Środkowej (XVIII–XX wiek)*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

Szarkowska A. (2006b), *Prywatne szkoły średnie ogólnokształcące dla młodzieży żydowskiej w Białymstoku w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska (red.), *Kultury narodowe na pograniczach*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Tomczonek Z. (1996), *Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego – charakterystyka zasobu z lat 1918–1939*, w: J.J. Milewski (oprac.), *Informator o archiwaliach z kresów północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w zasobie archiwów białoruskich i LCVA w Wilnie*, Białystok: Instytut Historii Filii Uniwersytetu Warszawskiego.

Tomczonek Z. (1997), *Źródła do dziejów kresów północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w zbiorach Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego w Wilnie*, „Białostoczczyzna” nr 4.

Tomczonek Z. (1998), *Źródła do dziejów kresów północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w archiwach Polski, Litwy i Białorusi*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej” z. 3.

Tomczonek Z. (2003), *Źródła do dziejów oświaty w województwie białostockim w okresie międzywojennym w zbiorach Centralnego Archiwum Państwowego Litwy w Wilnie*, w: M. Kietliński (red.), *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie: źródła historyczne, stan badań*, Białystok: Prymat.

Wincenciak W. (2012), *Z dziejów kształcenia nauczycieli w Łomży (1914–2014)*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA, Wyższa Szkoła Zawodowa Ochrony Zdrowia TWP w Łomży, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów.

The Eastern Archive Resources as a Source for Research on Women's Professional Activity in Education in the Białystok Voivodeship during the Second Polish Republic

Summary

Aim: A discussion of women's professional activity in education in the Białystok Voivodeship based on archival materials from Lithuanian and Belarusian archives.

Methods: The methodology of historical and educational research was used, mainly an analysis of historical sources.

Results: The research showed that the Lithuanian Central State Archives in Vilnius, the Brest Oblast State Archives in Brest, and the Grodno Oblast State Archives in Grodno contain archival materials that allow for the reconstruction of the professional activity of women employed in education in the Białystok Voivodeship during the Second Polish Republic.

Conclusions: The research shows that women employed in private schools not only served as teachers but also held management positions. Among them were the founders and owners of these institutions. Based on the research, we were able to identify 439 women employed in private schools in the Białystok Voivodeship, including 226 women in private secondary schools, 49 women in vocational schools, 156 women in elementary schools, and 10 women in teacher training colleges.

Keywords: the Second Polish Republic, the Białystok Voivodeship, women, private schools, archival sources.